

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2.09-1

Лілія БОНДАР

ХУДОЖНІЙ ЧАС, ПРОСТІР І ХРОНОТОП У ВІРШАХ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ

Предметом статті є критичне осмислення категорій художнього часу, художнього простору та художнього хронотопу. Аналізуються особливості часово-просторових відносин у поетичних творах українських авторів. У статті вивчається зміст, основні форми та функції часу, простору й хронотопу у віршах українських авторів.

Ключові слова: час, простір, хронотоп, вірші.

У ХХ ст., особливо в останні десятиліття, методологи літературознавства налаштовували дослідників на діалектико-еволюційні підходи та на порівняльно-історичні методи вивчення мистецтва слова. У цьому відчувається більш ніж помітна тенденція до історико-літературного та історико-ідеологічного вивчення часо-простору в даному виді мистецтва.

У «Теоретичній поетиці» О. Потебні, у посібниках і підручниках з теорії поезії (літератури) П. Житецького та О. Огоновського, К. Волинського, О. Бандури та О. Тимофєєва, Г. Поспєлова, Г. Гуляєва та інших авторів, у працях цілих авторських колективів також досліджуються питання реалістичної чи нереалістичної прив'язаності змісту твору до історії чи географії, етносу.

Не виокремлюють спеціально проблеми змісту, форм і функцій часопростору й автори тематичних досліджень, які, судячи з назв, нібито безпосередньо торкаються таких питань: О. Білецький – «Письменник і епоха», О. Веселовський – «Історична поетика», М. Храпченко – «Історична поетика: основні напрямки дослідження», Д. Наливайко – «Мистецтво: напрямки, течії, стилі», Р. Якобсон – «Праці з поетики» та десятки й сотні інших – як, наприклад, праці В. Виноградова, Г. Винокура, Ю. Караулова, Л. Бельської та ін. Тобто можна сказати, що проблеми часу й простору в поезії хоча й ставилися, однак остаточного свого вирішення, як в історичному, так і в теоретичному аспектах ще не

знайшли. І чи не найменш розроблені проблеми і питання часу, простору й хронотопу в поезії.

Метою цієї статті є вивчення змісту, основних форм та функцій часу, простору та хронотопу у віршах українських авторів, охарактеризувати їхню роль у становленні й розвитку майстерності поетів.

Така постановка проблеми й мета роботи визначають зміст та характер низки конкретних *завдань*:

- 1) визначити теоретичні засади дослідження;
- 2) з'ясувати й охарактеризувати основні (найхарактерніші) вияви й масштаби змісту, форм і функцій художнього часу, простору та хронотопу у віршах українських авторів;
- 3) на основі виявленого і вивченого вивести основні концептуальні бачення авторів художнього часу, простору і хронотопу, простежити їхню роль у поезіях загалом і в еволюції майстерності деяких поетів.

Розуміючи, що всебічне аналітичне вивчення воістину космогонічної кількості поезій світу не під силу жодному з дослідників і навіть жодному з колективів дослідників, обрано, на нашу думку, найхарактерніше і найвідоміше шеститомне зібрання поезій – «Антологія української поезії».

У цьому джерелі зібрані майже всі найтипівіші й найпопулярніші вірші українців минулих віків.

Крім того, розуміючи той факт, що твори, які прийнято відносити до жанру «вірш», – це твори досить різнохарактерні: від двовіршів і терцин на зразок «хокку» (чи «хайку») до багатосторінкових опусів (наприклад, «Справжня добрість» П. Гулака-Артемовського); від творів про настрої чи факти («Мені тринадцятий минало» Т. Шевченка) до філософствування над людським буттям узагалі («Минути» І. Величковського), за основний об'єкт компонентно-аналітичного вивчення взято поезії здебільшого класичного зразка, ті твори, які найбільше відповідають загальноприйнятому визначенню творів жанру «вірш» – «віршований твір малої форми» [7, с. 332–333].

Незалежно від їхнього національного походження, українські поети були споконвіку прив'язані до унікальної землі своєї держави,

ще міцніше – до рідного краю. Саме тому в поезіях повністю переважає реальний простір.

Об'єктивний простір частіше всього виявляється в назвах («Земля», «Гори», «Небо», «Ріка», «Море», «Глибини», «Степ»... – таких назв в «Антології української поезії» сотні). Але зміст творів з подібними назвами переважно наповнюється реальною конкретикою людського буття, рідше – описом пейзажів, краєвидів, якими поети милуються й захоплюються. Але є й випадки, коли прекрасна природа стає контрастом до життя людини (відомі вірші Т. Шевченка) або використовується як «байдужий» фон:

Я не співець чудовної природи
З холодною байдужістю її [3, с. 139].

Суб'єктивізм бачення простору віршів українців виявляється найчастіше хіба що у формі своєрідної «приватизації» об'єктів навколишнього світу: «моя земля», «мій степ», «мій (або наш) Дніпро», «мої гори». Таких випадків можна назвати стоні й тисячі, проте дуже рідко «моїм» чи «нашим» оголошується «море», «небо».

М. Шашкевич, прив'язаний до рідного Підлісся з його «садовчком», «білою горою», заявляє:

Веселя сторононько!
До серця припала,
Душа тебе, як милого,
Мила, забажала [2, с. 113].

Вигаданий простір – явище досить рідкісне, і частіше всього воно малюється тоді, коли поетові чи ліричному «Я» життя на реальній землі стає нестерпним.

Так, М. Петренко в поезії «Небо», що пізніше стала відомою піснею «Дивлюсь я на небо...», «далекее небо» називає своєю «стороною» – уявним місцем добра і блага, вигаданим раєм, до якого не долетіти безкрилому.

Простір-мрія. Услід за віршем М. Петренка у безмежжя простору (тепер – «море») проривається й ліричне «Я» («Гуде вітер вельми в полі»). Але на цей раз ставиться чітка умова – якщо вітер не принесе йому щасливу долю, то:

...Кинь мене у море!
Нехай зі мною потоне,
Нехай моє горе [2, с. 100].

На цей раз об'єктивний простір моря уявляється як місце поховання мрій і подій людини.

Леся Українка також готова «спуститися в безодні мрій таємниці» [3, с.164].

Реалістичність змісту подій і реалізм світобачення українських поетів особливо яскраво розвився в тому, що вони простір бачать реальним.

Реальний простір – це реальність території України і світу: тут важко знайти куточок, місцину України, яка б не стала чи то об'єктом особливої любові й захоплення поета («Красо України, Подолля» тощо), чи то об'єктом досить глибокого вивчення й оцінювання.

Для С. Яричевського, наприклад, реалії «міста» і «села» стають об'єктами дослідження, оцінки і навіть самооцінки:

Село! Хоча і люблю тебе, та в груді
Бунтує серце проти супокою...
Весь лад той суспільний, всю справу нечисту
Змести колись мають...
Тоді ти для мене кохана, о місто! [3, с. 225].

С. Рудневський дуже часто «прив'язує» читача до реального простору, як до місця подій («Циган на толоці», «Пан і Іван в дорозі», «Піп на пущі», «Баба в церкві»), але в самих поезіях з такими назвами мова про простір не йде.

Такі просторові орієнтири виконують роль скоріше засобів характеристики – підкреслюють іронічну «невідповідність» місць характерам персонажів. Щось подібне зустрічаємо і в поезіях В. Мови «На степи» та інших, С. Воробчевича «На чужині», Ю. Федьковича «У Вероні», «Гуцулки» тощо, І. Манжури «На степу», «У хаті», Лесі Українки «В чистім полі при дорозі», «Напис в руїні».

Одним з найяскравіших прикладів того, де, на якому саме місці (точніше – з якої висоти) дивляться люди один на одного, є вірш Є. Гребінки «Дядько на дзвониці»: з висоти дзвониці дядько побачив і «розібрав» людей «дрібненькими», а люди знизу прийняли дядька за «горобця маленького» – відстань (категорія просторова) використовується поетом як засіб реалістичного відображення людської обмеженості й дріб'язковості [2, с. 470].

Рідше зустрічаються випадки, коли автор використовує реальний простір як умову соціального стану й становища головного персонажа.

Так, І. Манжура бачить суто соціальну функцію «Стомленої,.. пилом прибитої,.. дощем не политої...» ниви – від такого її стану страждають люди.

У цьому ж ключі пише вірш «Земля, моя всеплодящая мати...» І. Франко, але тут поет звертається до землі з різкими проханнями, з яких найяскравішим видається останнє: «Дай працювать, працювать, працювать. В práci сконать» [3, с. 44].

А. Кримському висота шпилью допомагає побачити світ і повніше, і глибше: «Забравсь я на шпиль... Дививсь в далечинь...» [3, с. 219]. І йому світ бачився ширшим і складнішим, ніж знизу.

Олена Пчілка у «Волинянських спогадах» застосовує простір як об'єкт звертання: «Волинь незабутня», «Ви, звігеля скелі», «Ти, слуге приста», «Ти, Луцьк стародавній» [3, с. 22].

І кожне звертання, як бачимо, це не тільки локатив простору, але і його найхарактерніша ознака.

До реально-просторових об'єктів звертається абсолютна більшість українських поетів: «Україно, мати рідна», «Донеччина», «Києве мій», «О земле рідна», «Місто Лева, тебе люблю я» тощо.

Реально-просторові локативи «На річці Вавілонській», «Вавілонські дівчата» служать у поезії «На річці Вавілонській, і я там сидів...» [3, с. 75–76] прекрасною просторовою рамкою, у межах якої відбувалися війни, бунти рабів і страждання та прокляття.

Наскрізь іронічний В. Самійленко високий і безмежний патріотизм помістив у поезії «На печі» [3, с. 112–113]. А. Грабовський, навпаки, поривається сам і посилає читача в широкі простори («До України», «До Руси-України», «Уперед» [3, с. 129–130, 138] та ін.).

Іронічне ставлення до реального простору зустрічається досить рідко, але воно все-таки присутнє.

Так, Л. Боровиковський у вірші «Свій дім – своя воля» показує, як загнаний злою і битливою жінкою під піл чоловік заявив:

– Не вилізу. Тобі я потурати годі:
Я господин в своїй господі [2, с. 80].

«Недосяжний» навіть у «дрібному» просторі чоловік стає «сміливим» і «вольовим».

Ще приклад легкого іронізування: «розпускаючи» здогадки про місце знаходження своєї долі по всьому світу, ліричне «Я» вірша С. Писаревського «Моя доля» за довгим переліком можливого перебування долі вибухає проханням:

Хоч наплой ти біля мене –
І тому я буду рад! [2, с. 87]

Чи не найзагальніше і найпоетичніше розуміння часу висловив Д. Павличко:

Час – це тільки те, що можна віддати
Людам на щастя і на добро [5, с. 344]

Об'єктивний час поезій українських авторів теж надзвичайно багатий (від «миттєвості» до «вічності»). І час цей досить «забарвлений» різноманітними характеристиками: наприклад, «давня весна», «щедра», «стрімка», «грайлива» тощо [3, с. 151–152].

Але він набагато бідніший, ніж об'єктивний простір – це скоріше схема циклів природи, аніж справжня цілісна «тривалість».

Як і об'єктивний простір, ця форма часу присутня й у назвах, і в змісті віршів. Назви «Прийшла зима біловолоса» П. Думки, «Зимою» і «Влітку» А. Кримського, «Літня ніч» Чайки Дніпрової, десятки інших поезій українських поетів служать лише первісним (вступним) орієнтиром подій і думок автора, бо далі у творах мова йде не про час. І в назвах, і в змісті віршів об'єктивний час – основна форма художнього часу поезій узагалі.

Нерідко трапляються й випадки особливого ставлення поетів до часу. Л. Талалай намагається спілкуватися з часом:

Я миті скажу:
Зупиняйтесь не треба,
Бо там
За тобою –
Краща –
Краща! [6, с. 298].

О. Афанасьєв-Чужбинський, використовуючи в поезії «Осінь» найрізноманітніші часові локативи, вустами ліричного «Я» веде бесіду з долею про те, чи все на світі «минається»: на всі закиди долі (а точніше – самому собі) «Я» відповідає:

Що було вже, те бачили,

Побачим, що буде [2, с. 94–95].

Леся Українка так оздоблює об'єктивний час почуттями ліричного «Я», що літня пора (вірш має назву «Влітку») видається зимою: «В полі ніч... акали виють... Вітер... Мов зима!» [3, с. 216].

А М. Петренко у вірші «Думка» іменем ліричного «Я» просить: «Намалюй мені ніч, коли падають зорі» [5, с. 450–451].

Реальний час поезій українських поетів і простенький, і дуже часто зводиться до конкретних століть (як правило, це XX ст.) і десятиліть («сорокові», «шістдесяті» тощо). Подібні часові координати домінують у так званій «інтелектуальній поезії» XX ст. (наприклад, «Пастораль XX століття» Л. Костенко).

Частіше трапляються назви місяців («Май», «Березень», «Травень», «Переквітус травень» тощо).

Найбільш часто локативи різних форм часу виступають у ролі складових частин тропів: «Літо прощалося з нами» [5, с. 474] – метафора, «на березі вічності» [6, с. 131], «поріг літнього сонцестояння» [6, с. 171], «ясного полудня віолончель» [4, с. 38] – образності. У ролі інших художніх засобів часові локативи виступають рідше.

Гармонійне поєднання суто часових і просторових орієнтирів і вимірів зустрічається в поезіях українців досить часто.

Відстанню і часом «випробовує» Л. Боровиковський закоханих у поезії «Розставання (з пісень)» – після пристрасних слів прощання подається звичайна констатація:

В три годи вітер ворона заносить;
Ворон дівчині кісточку приносить
Тож тая кістка – козака милого:

Вже три годи дівка вийшла за другого [2, с. 79].

Подібна ситуація подана і в поезії С. Писаревського «За Немань іду», але тут «вірна» й закохана дівчина обіцяє козакові на прощання:

Як... кінь під тобою спіткнеться, вздохне...
Вже не буде на світі мене! [2, с. 87].

Час і простір прекрасно поєднуються, гармонують і взаємодоповнюють один одного в поезіях Л. Дмитерка («Мій світ» [5, с. 364–368]), І. Неходи («Чим більше бачив я світів» [4, с. 386]), Л. Волощак («Вище семафори!» [5, с. 56]), І. Кашук («Над білим Дунайцем» [6, с. 16–17]), у цілій низці віршів М. Вінграновського.

І все ж більшість поетів схильні до «просторового» (частіше) чи часового (значного рідше) мислення.

Так, Я. Головацький помітно тяжіє до загальних часових орієнтирів, координат і вимірів лише в назвах: «Весна», «Літо», «Зима». Щось подібне зустрічаємо і в поезіях М. Устимовича («Осінь» та ін.), в самих же творах увага на часі не зосереджується.

Схильність до бачення світу переважно через призму часу в поетів зустрічається досить рідко: С. Крижанівський [4, с. 355–359], Б. Степашок [5, с. 227–232].

Основний зміст поезій М. Вороного свідчить про «просторовий ухил» його світобачення [3, с. 266–270]. Не менш прив'язаний до об'єктивного й реального простору зміст поезій П. Тичини – це відчувається із вірша у вірш.

О. Олесь, навпаки, бачить світ більше крізь призму часу, ніж простору. Це відчувається і в назвах («В дитинстві», «Чари ночі», «Ой не сійтеся, сніги...»), «Три менти» тощо), й у змісті.

Повна домінанта мислення автора просторовими категоріями над часовими відчувається у віршованій спадщині більшості авторів, зокрема, у поезіях П. Усенка. Тут особливо показовими є вірші «Прикордоння», «Сталінградська», «В південних полинних» та ін. [4, с. 190–196]. І ще більш показовими в цьому плані є вірші М. Бажана [4, с. 211–237].

Таку ж тенденцію до просторового світобачення спостерігаємо й у віршах В. Мисика [4, с. 266–274], Л. Первонагіського [4, с. 320–335], М. Уленика [5, с. 83–86], П. Воронька [5, с. 129–144], Д. Павличка [5, с. 327–351], Є. Летюка [5, с. 441–443], М. Сингаївського [5, с. 480–487], В. Тендюка [5, с. 73–74] та низки інших авторів.

У віршах українських поетів дуже важливу роль відіграють суто хронотопічні локативи: від найдавнішої історичної конкретики до «індустріальної» та «космічної» ХХ століття.

При цьому дуже помітним є той факт, що серед поезій українських авторів вірші хронотопічного змісту зустрічаються так само часто, як і історичні пісні серед українських народних пісень і віршів; вони домінують і кількісно, і якісно (порівняно з віршами власне часового чи просторового «наповнення»).

Реальний хронотоп віршів, уміщених у шеститомній «Антології української поезії», і за змістом, і за ознаками, найбагатший. Його

зміст – це фактично вся історія України і світу: від життя і страждань прапредків наших до перемог людини в космосі.

При цьому українські поети, як і світові, дуже рідко здійснювали спроби передбачити реально-історичні події майбутнього («Мені однаково» Т. Шевченка та ін.). Усі суто хронотопічні локативи – це події й особистості минулого (щодо сучасності поета). Навіть тоді, коли поети втручалися в події свого часу, брався такий відрізок часу, який, як правило, поєднував теперішнє з минулим («Каменярі» І. Франка).

Зовсім бідним виступає тут суб'єктивний хронотоп загалом – усього кілька локативів такого типу.

Не рідко реальний хронотоп подається на стільки суб'єктивно «бадьорим», що вигаданий хронотоп сповна помітно конкурує реальному.

Основними об'єктами суто хронотопного відображення стали окремі міста («Київ», «Харків», «Львів», «Трипілля» і сотні інших); окремі історичні особистості («Балада про Кармелюка» І. Драча, «Матильда Агранате» Б. Грінченка, «Єретик» Т. Шевченка, «Довбуш» Ю. Федьковича, «Співець Митуса» М. Костомарова, інші); окремі важливі події («Хмельницького обступленіє Львова» М. Шашкевича, «Чорна неділя в Сорочинцях» та «Про сорочинські події 1905 року» М. Кравченка, «Дзвони Хатині» М. Нагнибіди та інші); складні суспільні явища («Холодний Яр» Т. Шевченка тощо); надскладні і трагічні процеси («Революція» В. Чумака та десятки творів інших авторів на цю тему; Вітчизняна війна 1941–1945 рр. (загалом і день початку, і день перемоги, зокрема, – десятки творів)).

Зрідка зустрічаються вірші про легендарних або біблійних осіб («Марія», «Ісус» тощо).

Окремо слід відзначити «Слово про рідну матір» М. Рильського, оскільки цей вірш принципово відрізняється від інших творів суто хронотопного характеру. По-перше, у більшості попередньо названих віршів час і простір подаються побіжно, пунктирно і дуже часто не послідовно або, навпаки, автори намагаються з історичною точністю прослідкувати хід подій. А М. Рильський розповідає про Україну так, ніби ліпить складне мозаїчне полотно чи панно з окремих то хронотопно послідовних, то з картинок і фрагментів. По-друге, поет досягає такої високої майстерності, словесної мозаїчності, що навіть кожна найдрібніша

окрема «складова» загального «полотна» – це образність, метафора – своєрідний «троп».

Багатство фактичного матеріалу, фактів вияву змісту, форм і функцій художнього часу в поезіях обраного для аналізу збірника дають можливість зробити багато цікавих висновків, але в рамках цієї статті можемо зупинитись лише на найважливішому.

По-перше, і час, і простір, і власне хронотоп відтворюються і окремо, і в гармонійній єдності чи просто в переплетіннях.

По-друге, абсолютна більшість поетів міцніше прив'язані до простору (переважно до мікросвітів, мікропростору). Час і хронотоп виступають тут у різних ролях і з різними функціями: хронотоп – це не просто вихід свідомості автора на масштаби суспільства і світу, а й уміння бачити суспільство і світ у його образах, уміння інтерпретувати ці образи відповідно до сили свого інтелекту й духу; художній час має значно обмеженіші ознаки й функції – здебільшого це лише загальнопоширені (об'єктивні) орієнтири в часі того, що відбувається в циклах природи і людини. Звідси випливають ще й такі висновки: зміст художнього простору значно конкретніший і багатший, ніж зміст хронотопу (дуже локалізований і конкретний) і часу.

Серед форм простору домінує реальна, часу – об'єктивна, хронотопу – реальна.

Функції простору – вказівки і умови, обставини людського буття та причини страждань і щастя персонажів. Функції часу – підкреслення природності, перебігу і змін у житті людей; причина спостережень персонажів над власними змінами і почуттями; вказівка на постійність і водночас миттєвість буття всього живого на землі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія української поезії. В шести томах / [упоряд. В. Шевчук та ін.]. – К. : Дніпро, Т. 1. – 1984. – 454 с.
2. Антологія української поезії. В шести томах / [упоряд. М. Грицай та ін.]. – К. : Дніпро, Т. 2. – 1984. – 327 с.
3. Антологія української поезії. В шести томах / [упоряд. В. Шевчук та ін.]. – К. : Дніпро, Т. 3. – 1984. – 404 с.
4. Антологія української поезії. В шести томах / [упоряд. В. Шевчук та ін.]. – К. : Дніпро, Т. 4. – 1984. – 454 с.
5. Антологія української поезії. В шести томах / [упоряд.

В. Шевчук та ін.]. – К. : Дніпро, Т. 5. – 1984. – 354 с.

6. Антологія української поезії. В шести томах / [упоряд. І. Зуба та ін.]. – К. : Дніпро, Т. 6. – 1984. – 454 с.

7. Українська літературна енциклопедія. В 2-х томах / [упоряд. І. Дзверін та ін.]. – Т. 1. – К. : УРЕ, 1988. – 536 с.

Стаття надійшла до редакції 06.06.2011

ЛБОНДАРЬ

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВРЕМЯ, ПРОСТРАНСТВО И ХРОНОТОП В СТИХОТВОРЕНИЯХ УКРАИНСКИХ АВТОРОВ.

Предметом статьи является критическое осмысление категорий художественного времени, художественного пространства и художественного хронотопа. Анализируются особенности часо-пространственных отношений в поэтических произведениях украинских авторов. В статье изучается содержание, основные формы и функции времени, пространства и хронотопа в стихотворной форме.

Ключевые слова: время, пространство, хронотоп, стихотворения.

L. BONDAR

ARTISTIC TIME, SPACE AND HRONOTOP IN RHYMES OF UKRAINIAN AUTHORS.

The paper centers on the peculiarities of time, space and hronotop correlations. It analyses the peculiarities of time and space correlations in poetic works of ukrainian authors. Basic forms, maintenance and functions of time, spaces and hronotop in the verse form are studied in the article.

Key words: time, space, hronotop, poems.

УДК 82 – 3 (045)

Володимир ВАРЕНКО

ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ТВОРЧОСТІ В. ВИННИЧЕНКА

Статтю присвячено дослідженню проблеми використання духовно- моральних цінностей українського народу в творчості В. Винниченка, його морально-етичній філософії. Аналіз світоглядних позицій, його творчості свідчить, що духовно-моральний ідеал письменника хоч і ґрунтується на традиційних цінностях українського народу, все ж В. Винниченко здебільшого виявляє своє бачення моральних, загальнолюдських цінностей, яке і стало основою теорії конкордизму, принципу «чесності з собою».

Ключові слова: духовність, мораль, світогляд, принцип «чесності з собою», морально-етична філософія.

Чи не найяскравішою і найталановитішою постаттю української літератури ХХ століття, що з особливою повнотою відбила характер доби, її морально-естетичні пошуки, найбільш